

ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМДҮН ТУТУМУНДАГЫ ПЕРИФРАЗА КУБУЛУШУ

Бул макала жөнөкөй сүйлөм ичиндеги перифраза кубулушун жана семантикалык жактан анын уландысы катары каралган конверсия кубулушун талдоого алат.

Динамикалык синтаксис, оболу, жаратылышы боюнча статикалуу жана минималдуу деңгээлде жөнөкөй структуралык схемасы менен мүнөздөлгөн синтаксистик конструкциялардын ядролук моделдерин сунуштайт. Ал эми алардын моделдер аралык парадигмасы трансформация, перифраза, жайылуу ж.б. аталыштагы синтаксистик процесстер катары ар түрдүүчө талкууланып келет. Аталган процесстер динамикалык синтаксистин процесстери катары бири-бири менен кайчылашып да, байланышып да турат.

Кыргыз тилинин синтаксистик системасында сүйлөмдүн ички структурасынын өсүшү, узундугу, көлөмү, өлчөмү синтаксистик структуралардын татаалдыгы сыяктуу маселелер азыркы учурга чейин изилдене элек. Ал эми материалдар көрсөтүп тургандай, синтаксистик конструкциялардын структуралык көлөмү жагынан айырмаланып турушу, б.а., бир эле синтаксистик моделдин алкагында эки сөздөн турган минималдуу конструкция менен катар, бир нече ондуктан турган татаал, жайылган конструкциялардын болушу бул маселени изилдөө керек экендигине негиз берет. Синтаксистик конструкциялардын структуралык көлөмү сыяктуу маселелер менен байланышкан сүйлөмдүн минималдуу жана максималдуу көлөмдөрү, тутумундагы синтаксистик процесстер, детерминанттар маселелери изилдөөнүн объектиси катары көңүлдү өзүнө бурат.

Жөнөкөй сүйлөмдүн ички структурасынын өсүшү, жайылышы – адаттагы көрүнүш. Ал грамматикалык структура үчүн да, тилдин синтаксистик нормасы үчүн да тилдик табигый көрүнүш болуп саналат жана сүйлөмдү сапаттык жактан өзгөрүүгө алып келбейт

Сүйлөмдө сапаттык өзгөрүү болбосо да, анын семантикасында, маалыматтык мазмунунда өзгөрүү байкалбай койбойт, мындай процесстер сүйлөмдүн структуралык жана семантикалык параметрлеринин өсүшүнө алып келет, бирок синтаксистик сапаттык өзгөрүүгө алып келбейт

Сүйлөм ичиндеги синтаксистик процесстер сүйлөмдүн моделинин алкагында ишке ашат. Алар сүйлөмдүн моделиндеги негизги жана жардамчы мүчөлөрүнүн колдонулушунун эсебинен же структуралык синтаксистик минимум көз карашында негизги эмес сүйлөм мүчөлөрдүн эсебинен сүйлөмдү кеңейтүүнүн натыйжасында жана башка таасирлердин аркасында сүйлөмдүн ар кандай өзгөрүш маселесин камтыйт.

Жөнөкөй сүйлөм **перифраза** кубулушуна дуушар болгондо, анын ичиндеги морфемалардын өзгөрүшү кеңири болот да, конструкциянын грамматикалык структурасы милдеттүү түрдө өзгөрөт. Грамматикалык структуранын өзгөрүшү жаңы конструкциянын морфемдүү составынын синтаксистик-семантикалык валенттүүлүгүн башкаруусун шарттайт. Перифраза теориясы бир эле семантиканы ар кандай структуралык жолдор менен берүүдө кезигүүчү синономияга басым жасайт. Демек, перифраза теориясы логикалык жактан трансформациялык теориянын уландысы жана деривациялык синтаксистин теориялык жактан өсүшү болуп саналат.

Жөнөкөй сүйлөмдүн перифразасы тилде көп кездешүүчү көрүнүш жана ар бир перифраза уникалдуу жана индивидуалдуу. Жөнөкөй сүйлөмдө перифразанын жөнөкөй жана ар кандай перифразалык типтери кездешет.

Жөнөкөй перифразага мисал келтирсек: Сени менен чалгынга чыгыш коркунучтуу → Сага ишенип болбойт → Сен кишини сатып жибересиң. Бул жөнөкөй сүйлөмдөр синтаксистик синонимдер болуп саналат. Бул перифразалык өзгөрүштөгү жөнөкөй сүйлөмдөрдө, биринчиден, морфемалык өзгөрүш кеңири болсо да, алардын инварианттуу

жалпы семантикасы сакталган. Экинчиден, биринчи перифразалык конструкциядагы синтаксистик бирдиктер экинчи перифразалык конструкциядагы лексикалык бирдиктер менен окшош келбесе да, бул компоненттер бирдей синтаксистик функцияда болот. Үчүнчүдөн, алардын колдонулуш шарттары окшош. Төртүнчүдөн, ар бир конструкция өзүнө тиешелүү маалыматтык мүнөздү гана алып жүрбөстөн, стилистикалык, кеп маданияттык, эстетикалык, узустук мүнөздү да алып жүрөт жана алардын бири кептик ситуацияга, шартка жараша тандалат.

Перифразанын контаминациялык жолунда бир же бир нече өз алдынча турган сүйлөмдөр биригүү аркылуу бир жөнөкөй сүйлөмдү жаратышат. Контаминация жолу аркылуу пайда болгон сүйлөм биринчи сүйлөмдүн сандык жана сапаттык жактан өзгөргөн варианты болуп саналат. Контаминациялык процесс ар дайым эки компоненттен турат, биринчиси – бири-бирине байланыштуу алынып жаткан сүйлөмдөр, экинчиси – контаминациянын натыйжасынан пайда болгон сүйлөм. Көз каранды трансформалар тарыхый жактан өтө чоң грамматикалык трансформацияга дуушар болгон өз алдынча турган жөнөкөй сүйлөмдөрдөн пайда болот.

Биринчи алынып жаткан сүйлөм жана анын деривациялык варианты – натыйжасынан пайда болгон сүйлөм ар дайым бири-бирине синтаксистик жактан синонимдүү болуп саналат. Контаминация учурунда адепки сүйлөмдөр сандык жана сапаттык жактан жана грамматикалык структурасы да өзгөрүп, структура-грамматикалык трансформацияга дуушар болушат. Натыйжасында, бир же бир нече сүйлөмдөрдөн бир жөнөкөй сүйлөм пайда болуп, адепки сүйлөмдөргө салыштырмалуу өтө аз сандагы компоненттерге ээ болот.

Эки же андан көп өз алдынча турган сүйлөмдөрдүн контаминациялык перифразасынын натыйжасында пайда болгон жөнөкөй сүйлөмгө мисал келтирсек: Сенин колундан келээрине биз ишенебиз → Сенин колундан келет. Биз ага ишенебиз; Кечээ Филадельфиядан келген студенттин доклады көйгөйлүү маселелерди көтөргөнүнө ыраазы болгон профессор ишти мыкты деп баалады → Кечээ Филадельфиядан студент келген. Ал доклад окуган. Доклад көйгөйлүү маселелерди көтөргөн. Ага профессор ыраазы болгон. Студенттин ишин мыкты деп баалаган; Кечээ колго түшкөн киши билдирген кабар жалган эмес экендигине көзү толук жеткен Темир аттанып кетти → Кечээ бир киши колго түшкөн. Ал киши кабар билдирген. Кабар жалган эмес экен. Ага Темирдин көзү толук жетти. Темир аттанып кетти.

Жөнөкөй сүйлөмдүн тутумундагы перифраза процессин карап жатып, ага аткарылышы боюнча жакын келген **конверсия** процессине да кездешебиз.

О.И.Москальская конверсиялык берилиштеги грамматикалык өзгөчө мүнөздөгү перифразаны перифразанын өзгөчө түрү катары белгилеп, анын логикалык формуласын $x P y \rightarrow y P x$ структурасында көргөзөт [4: 121]. Бул учурда перифраза симметриялык конверсиялык шартта болот. Эки аргумент тең бири-бирине бирдей деңгээлдеги мамиледе болот жана конверсия аргументтерди эч кандай лексикалык өзгөртүүсүз эле ордуларын алмаштырат.

Конверсиялык маани – бул конструкциянын атоочтук мүчөлөрүнүн ортосундагы, ошол мүчөлөрдүн карама-каршы мазмунда орун алмашуусу болуп саналат. Конверсиялык мүнөз – маалыматтын семантикасы бирдей логикалык валенттүүлүк багыттарында эркин жүрө алуучу атоочтуктардын ортосунда өтөт. Карама-каршы багыт алуучу мүчөлөр бири-бирине синтаксистик синоним катары турушу керек. Бул эки конструкциянын конверсиялык мүнөздө экендигин билдирүүчү негизги шарттын бири [3: 162]. Мисалы: Актан Акылай менен барат → Акылай Актан менен барат.

Жөнөкөй сүйлөм жана анын структурасынын конверсия жолу менен перифраза болушу логикалык жана грамматикалык валенттүүлүгү көз карашында симметриялык (эквиваленттүү) же ассиметриялык (эквиваленттүү эмес) болот. Ошондой эле логикалык көз караш менен алганда, ассиметриялык, ал эми грамматикалык көз караш менен алганда симметриялык же тескеринче да болушу толук ыктымал.

Симметриялык шарттагы конверсиядагы лексикалык курамдын өзгөрүүсүз калуусу каралып жаткан синтаксистик процесстин грамматикалык мүнөзүн белгилөөнү талап кылган жана буга И.О.Москальская грамматикалык тематизация түшүнүгүн киргизген [4]. Жогоруда келтирилген мисалда предикаттын бул же тигил субъектисин ээлик милдеттин ордуна коюу маселеси турат (биздин мисалда Акылайды же Актанды). Сүйлөмдүн ээсин (темасын) тандоо сүйлөмдүн кептеги функциясы менен, сүйлөмдү текстке киргизүү максаты менен байланыштуу болот.

Перифраза процессиндеги жөнөкөй сүйлөмдүн конверсиясы логикалык да жана грамматикалык да валенттүүлүк көзкарашта симметриялуу болуш үчүн конверсияга дуушар болуучу предметтер бири-бирине карай бирдей даражада туруусу керек. Бул шарт перифраза болуучу жөнөкөй сүйлөмдөр үчүн грамматикалык жана логикалык симметриялуулукту сактоо үчүн маанилүү шарт болуп саналат. Мисалы: Бизди эстегениң – бизди сыйлаганың → Бизди сыйлаганың – бизди эстегениң; Укканыңды уккан жерде калтырбаганың - ушакчылык мүнөзүң → Ушакчылык мүнөзүң - укканыңды уккан жерде калтырбаганың.

Бул мисалдарда жөнөкөй сүйлөмдөр конверсияга дуушар болуучу конструкциялардын логикалык да, грамматикалык да валенттүүлүк көз карашында симметриялык негизде перифраза боло алды. Бул жерде эч кандай лексика-грамматикалык жана логикалык өзгөрүү болгон жок. Бирок сүйлөм мүчөлөрүнүн орун алмашуусу натыйжасында алардын функциясы өзгөрүп, сүйлөмдө синтаксистик өзгөрүү жүрөт.

Эгерде жогоруда каралгандай симметриялык маанидеги сүйлөмдөрдүн конверсиясын гана карасак, аны перифразанын түрүнө киргизүү керекпи деген суроо туулары шексиз. Себеби анда перифразага тиешелүү сүйлөмдүн лексикалык статусунун өзгөрүүсү деген негизги сапат байкалбайт. Ал эми көпчүлүк учурларда биз тетириче симметриялык эмес конверсиялык шарттагы учурларды кездештиребиз. Демек, бул аргументтердин бири-бирине болгон катышы ар түрдүү болуп, алардын орун алмашуусу кошумча операциясыз бир эле маалыматты билдирүүчү эквиваленттүү жол катары эсептелинбейт. Салыштырсак: Гулия Гүлүйдүн келини – Гүлүй Гулиянын келини.

Симметриялык эмес катыштагы аргументтердин орун алмашуусундагы маалыматтын сакталышы, адаттагы перифразадагы синонимдердин орун алмашуусундагыдай эмес, лексиканын алмашуусунун жардамы аркылуу, б.а., тетири (конверсиялык) мазмунду билдирүүчү конверсия сөздөрдүн жардамы аркылуу ишке ашат. Алар төмөндөгүдөй сөздөр болушу мүмкүн:

а) кыймыл-аракеттин багыты аркылуу гана айырмаланчу этиштер же этиштик фразеологизмдер. Мисалы: Мен досума китеп белекке бердим – Досум менден китеп белекке алды; Кезигүүнүн аягында биз эртеңки күндүн тартиби менен тааныштык – Кезигүүнүн аягында бизге эртеңки күндүн тартиби тааныштырылды;

б) атоочтук конверсиялар: ата – бала; ата-эне – балдар; оң – сол; улуу – кичүү; аз – көп ж.б. Мисалы: Гулия Гүлүйдүн келини – Гүлүй Гулиянын кайненеси; Таризэл Каухардан төрт жаш улуу – Каухар Таризэлден төрт жаш кичүү;

в) этиштин мамиле формасы: Балдар жаңы жыл темасына сүрөт тартышты – Жаңы жыл темасына сүрөттөр тартылды.

Мындай симметриялык эмес мазмунду лексиканы алмаштыруу аркылуу билдирүү перифразага кирери талашсыз деп белгиленет [4: 123].

Конверсия процессиндеги жөнөкөй сүйлөм грамматикалык валенттүүлүк көз карашында ассимметриялуу болуусу мүмкүн, б.а., анын логикалык валенттүүлүгү өзгөрүп, лексика-морфологиялык статусу эч өзгөрүүсүз калган учурлары да кездешет. Мисалы: Салам айтпаган жигит → Жигит айтпаган салам; Гүл жакшы көрбөгөн кыз → Кыз жакшы көрбөгөн гүл.

Бул келтирилген мисалдарды грамматикалык валенттүүлүк көз карашында карасак, симметриялуу болуп саналат да, ар бир жөнөкөй сүйлөм өзүнө гана тиешелүү семантикага ээ жана экинчиси менен эч кандай жалпы мааниге ээ эмес болгондуктан, бир логикалык валенттүүлүктү билдире албагандыктан, логикалык жактан ассимметриялуу болуп саналат.

Жогорудагы келтирилген мисалдардан айырмаланган, грамматикалык көз карашта алганда ассиметриялуу, бирок логикалык валенттүүлүк көз карашында симметриялуу болгон учурларды карасак: Мен күтпөгөн жабылык → Жаңылыкты күтпөгөн мен; Бала жакшы көргөн балмуздак → Балмуздакты жакшы көргөн бала. Предметтердин конверсиясы аркылуу перифраза болгон бул мисалдар логикалык валенттүүлүк көз карашында бири-бирине эквиваленттүү болуп саналат да, симметриялуу деп эсептелинет. Ал эми, грамматикалык валенттүүлүк көз карашында, биринчи сүйлөмдөгү логика экинчисинде сакталуу үчүн кошумча операциясыз аткарыла албастыгынан, морфологиялык өзгөрүү жүрүп, бири-бирине эквиваленттүү боло алышпайт да, ассиметриялуу деп эсептелинет.

Адабияттар:

1. Баскаков Н.А. Предложения с развернутыми членами в каракалпакском языке. /В сб. "Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков", ч. III, Синтаксис. - М., 1961.
2. Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. -М.: Наука, 1973.
3. Мусаев С.Ж. Парадигматика и деривация причастных синтаксических конструкций в киргизском языке. -Фрунзе: Илим. 1987.
4. Москальская О.И. Проблема системного описания синтаксиса. -М., 1981.
5. Седельников Е.А. Структура простого предложения с точки зрения синтагматических и парадигматических отношений. ФН. – 1961.